

УДК 94 (477)

Андрій КРИСЬКОВ

Тернопіль, Україна

ORCID: orcid.org/0000-0003-1437-4823

«ЦИФРОВЫЕ ДАННЫЕ О ПОЗЕМЕЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В ЕВРОПЕЙСКОЙ РОССИИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДВОРЯНСЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Дослідження містить загальну характеристику нового для вітчизняних дослідників статистичного джерела – «Цифрових даних про земельну власність у європейській Росії» і має на меті впровадити його у науковий обіг для досліджень стану дворянського землеволодіння 1890-х років.

У Російській імперії було проведено три земельні переписи з метою з'ясування стану поземельних відносин. Переписи 1877 та 1905 рр. проводилися за схожою методикою, тому їхні результати найчастіше використовуються дослідниками. Однак між цими переписами проміжок часу становить 28 років. Тому документ, аналізові якого присвячена стаття, має важливе значення для вивчення змін у дворянському землеволодінні.

Ключові слова: землеволодіння, дворяни, Правобережна Україна, статистика, земельні площі, земельні угіддя, заборгованість.

Andrii KRYSKOV

Ternopil, Ukraine

ORCID: orcid.org/0000-0003-1437-4823

THE «NUMERICAL DATA ON LAND PROPERTY IN EUROPEAN RUSSIA» AS A SOURCE OF THE STUDY OF NOBLE LAND OWNERSHIP IN THE PROVINCES OF RIGHT BANK UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

The article includes a general description of «The Numerical Data on Land Property in European Russia» – a new statistical source which was never used

© Андрій Криськов, 2021.

by domestic researchers before. The aim of the research is to introduce it into scientific circulation for studying of the state of aristocratic land tenure in the 1890s.

In the Russian Empire, three land censuses were conducted to determine the state of land relations. The censuses of 1877 and 1905 were conducted according to a similar method, so their results are most often used by researchers. However, the time interval between these censuses is 28 years. Therefore, the document to which this article is devoted, is important for studying changes in aristocratic land tenure.

Key words: land tenure, nobles, Right Bank Ukraine, statistics, land, debt.

Постановка проблеми. Скасування кріпосного права в Російській імперії призвело до величезних змін у соціально-економічних відносинах. Наймасштабнішою з них стало скасування дворянської монополії на володіння земельними угіддями. Розподіл земель був важливим фактором, що накладав відбиток на економічні відносини на селі. Процес мобілізації земельної власності – перехід земель від одних суспільних груп до інших – активно здійснювався починаючи з часу реформи. Для того, щоб нівелювати відсутність земельного кадастру й отримати уявлення про зміни, які відбулися у земельній власності, уряд Російської імперії періодично проводив переписи земельної власності європейської частини держави. Планувалося проводити їх через кожні п'ять років, однак було організовано лише три переписи: у 1877, 1887 і у 1905 рр. Дані обстежень 1877 р. і 1887 р. практично неспівставні, а методики проведення переписів 1877 р. та 1905 р. були подібними, тому для характеристики землеволодіння, як правило, використовуються матеріали саме цих обстежень. Дані цих переписів є найвідомішими і найповніше представлені у виданнях Центрального Статистичного Комітету МВС Російської імперії зі статистики землеволодіння.

Статистичні викладки при дослідженні стану землеволодіння почали використовуватися ще за існування Російської імперії, до складу якої входили губернії Правобережної України (Porsh, 1907; Sviatlovskiy, 1911). Цим питанням приділялася пильна увага і за часів існування СРСР (Ivanov, 1957; Anfimov, 1961; Proskuriakova, 1979). Пошуки у цьому напрямі провадяться і сучасними дослідниками (Kryskov, 2014; Shevchenko, 2010).

Мета статті – ввести у науковий обіг та охарактеризувати нове для вітчизняних дослідників статистичне джерело, яке спроможне заповнити прогалину у статистичних даних про землеволодіння 1890-х років.

Виклад основного матеріалу. Поземельні переписи 1877 р. та 1887 р. показали стрімке зменшення дворянського землеволодіння і відтак викликали дискусію про «оскудення дворянства», до якої долучилися економісти, соціологи, політичні діячі та представники влади. Очевидно, що владні структури на різних рівнях здійснювали постійний моніторинг економічного становища дворянства. Одним із результатів таких досліджень стала поява збірки статистичних матеріалів під загальною назвою «Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России». Цей документ було розроблено на замовлення міністерства фінансів для вивчення майнового становища помісного спадкового дворянства за період 1859-1895 рр.

Укладачами статистичних даних виступили такі відомі дослідники як А. О. Ріхтер, Д. І. Ріхтер, К. К. Віркау.

Збірник складається із 9 таблиць, у яких підсумовано результати статистичних досліджень 1858 р. (дані Редакційних комісій), 1872 р. (дані Комітетів із земських повинностей), статистики земельної власності за результатами поземельних переписів 1877 і 1887 рр., статистики окладних поземельних даних дворянських зібрань за період 1861-1896 рр., нотаріальних даних про купівлю-продаж земель за 1892-1895 рр. та даних іпотечних банківських установ.

Укладачі прагнули проаналізувати становище саме спадкового дворянського землеволодіння, оскільки ця верства суспільства вважався опорою монархізму. Однак статистичні матеріали не завжди відображають дані саме про землеволодіння цієї категорії дворянства, оскільки в поземельних переписах площі земельних ділянок, які належали спадковим та особистим дворянам, подані без уточнення про розміри землеволодіння одних та інших. Зазначена тільки загальна цифра.

Таблиця 1 (Digital data, p. 12, 16, 17)

Зміни у площі землеволодіння помісного дворянства у 1859-1896 рр.

Губернія	1859 р., у тис. дес.	1877 р., у тис. дес.	1892 р., у тис. дес.	1896 р., у тис. дес.
Волинська	3124	2715	2481	2348
Київська	1934	1834	1720	1667
Подільська	1652	1565	1485	1456
Разом	6710	6114	5686	5471

З Табл. 1 видно темпи скорочення площ земельних угідь, які перебували у власності помісного дворянства губерній Правобережної України. Наведені дані за 1859 р. можна вважати точними лише умовно, оскільки укладачі зауважили, що площі землеволодіння подаються «за виключенням селянських наділів, відведених за Положенням 1861 р». (Digital data, p. 16). За період 1859-1877 рр. помісне спадкове дворянство Волинської губернії втратило 13% площ (0,7% на рік), Київської – 5,2% (0,3% на рік), а Подільської – 5,3% (0,3% на рік). Сумарні втрати земельних площ становили 596 тис. дес., або 9%.

За період 1877-1892 рр. втрати землеволодіння були такими: Волинська губернія – 8% (0,5% на рік), Київська – 6,2% (0,4% на рік), Подільська – 4,9% (0,3% на рік). Сумарні втрати спадкового дворянства в регіоні склали 428 тис. дес. або 7%. Період 1892-1896 рр. був найменш тривалим і, відповідно, втрати площ земельних угідь є найменшими, хоча у річному відсотковому відношенні ці втрати корелюються з періодом 1859-1877 рр.

Отже, загальні втрати дворянського спадкового землеволодіння за період 1859-1896 рр. у південному регіоні склали 1239 тис. дес., або майже 18,5%. Дані в губерніях є такими: у Волинській – 776 тис. дес. (24,8%), у Київській – 267 тис. дес. (13,8%), у Подільській – 196 тис. дес. (11,8%).

Цікавими є матеріали, які стосуються порівняння кількості та розмірів землеволодінь, а також середнього розміру землеволодіння спадкового дворянства у 1877 та 1895 рр. Не вдаючись у деталі, зазначимо, що загальна кількість землеволодінь спадкового дворянства Правобережної України зросла з 6509 до 10855, а площа середнього землеволодіння скоротилася з 894 дес. до 488 дес. Наведені цифри пояснюються пошуком оптимальної моделі господарювання шляхом позбавлення маєтків «зайвих» земель. Зрозуміло, що у нових соціально-економічних умовах економічну спроможність власника визначала вже не площа землеволодіння, а вміння господарювати на землі, хоч великі розміри земельних наділів і давали власникові можливість отримати грошові ресурси для оптимізації господарювання шляхом продажу частини угідь чи передачі їх у заставу. Однак, далеко не всі спадкові дворяни виявилися готовими цього. Зовсім не рідкісними випадками було розорення і втрата земельних володінь.

Цікавими й ілюстративними є матеріали, які стосуються заборгованості землеволодіння. З них стає зрозуміло, що дворяни регіону активно користувалися послугами як станової іпотечної установи – Дворянського земельного банку (ДЗБ), так і комерційних земельних банків. У ДЗБ станом на 1 листопада 1896 р. було закладено 606 маєтків площею 1244 тис. дес. (147 маєтків дворян Волинської, 236 маєтків дворян Київської, 223 маєтків дворян Подільської губерній). Характерно, що з цієї кількості маєтків лише 106, або 17% від загальної кількості, ДЗБ прийняв у заставу за «нормальною оцінкою». Всі інші були закладені за «спеціальною оцінкою», тобто на пільгових засадах (Digital data, p. 38-42). На жаль, не можливо виокремити дані про розміри земельних угідь, відданих під заставу в різних комерційних земельних банках, оскільки вони об'єднані графою «10 акціонерних банків і Херсонський Земський банк». Назагал, обсяги операцій комерційних банків у регіоні станом на 1 листопада 1896 р. були більшими, ніж у ДЗБ – 1567 тис. дес. (Digital data, p. 38-39). Це пояснюється тим, що за походженням більшість дворян регіону були польської національності, а тому не могли скористатися послугами ДЗБ (Kryskov, 2014, p. 218). Це можна вважати одним із виявів дискримінаційної національної політики в регіоні, здійснюваної імперськими владними структурами.

Висновки. У Російській імперії було проведено три земельні переписи, завданням яких було визначення стану поземельних відносин. Переписи 1877 та 1905 рр. здійснювалися за схожою методикою, тому їхні результати найчастіше використовуються дослідниками. Однак між цими переписами був 28-річний проміжок часу. Тому документ, якому присвячена наша стаття, має важливе значення для вивчення змін у дворянському землеволодінні,

оскільки подає дані за 1892-1896 рр. Ще однією важливою рисою документа, на відміну від переписів 1877, 1887 та 1905 рр. є те, що його дані дають можливість прослідкувати динаміку процесів, які відбувалися у дворянському землеволодінні в окреслений період.

Список літератури

1. Анфимов А. М. (1969). *Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века)*. М.: Наука. 393 с.
2. Иванов Л. М. (1957). *Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. Исторические записки (60)*. 176-214.
3. Криськов А. А. (2014). *Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.* Тернопіль: Астон. 324 с.
4. Порш М. (1907). *Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 по 1905 рр.* К. 34 с.
5. Проскурякова Н. А. (1979). *Статистика землевладения и землепользования. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма*. М.: Наука. 219-244.
6. Святловский В. В. (1911). *Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.)*. СПб. 150 с.
7. *Цифровые данные о поземельной собственности в Европейской России*. СПб., 1897, 47 с.
8. Шевченко В. М. (2010). *Земельний ринок України (1861-1917 рр.)*. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф». 341 с.

References

1. Anfimov A. M. (1969). *Krupnoe pomeschchie khoziaistvo Evropeiskoiy Rossii (konets XIX – nachalo XX veka)*. [Large landowner economy in European Russia (late 19th – early 20th century)]. М.: Nauka. 393 p. [in Russian].
2. Ivanov L. M. (1957). *Raspredelenie zemlevladieniya na Ukraine nakanune revolutsii 1905-1907 gg.* [Distribution of land ownership in Ukraine on the eve of the revolution of 1905-1907]. *Istoricheskie zapiski (60)*. 176-214. [in Russian].
3. Kryskov A. A. (2014). *Zemlevolodinnia i zemlekorystuvannia v huberniyakh Pravoberezhnoyi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.* [Land tenure and land use in the provinces of the Right Bank of Ukraine in the late 18th – early 20th century]. Ternopil: Aston. 324 p. [in Ukrainian].
4. Porsh M. (1907). *Statystyka zemlevolodinnia v 1905 r. i mobilizatsiia zemel'noyi vlasnosti na Ukrayini vid 1877 po 1905 rr.* [Statistics of land tenure in 1905 and mobilization of land ownership in Ukraine from 1877 to 1905]. Kyiv. 34 p. [in Ukrainian].

-
5. Proskuryakova N. A. (1979). *Statistika zemlevladieniya i zemlepol'zovaniya [Statistics of land tenure and land use]. Massovye istochniki po social'no-ekonomicheskoy istorii Rossii perioda kapitalizma. M.: Nauka. 219-244. [in Russian].*
 6. Svatlovskiy V. V. (1911). *Mobilizatsiya zemel'noy sobstvennosti v Rossii (1861-1908). [Mobilization of land ownership in Russia (1861-1908)]. SPb. 150 p. [in Russian].*
 7. Tsifrovye dannye o pozemelnoy sobstvennosti v Evropeiskoy Rossii (1897). *[Digital data on land ownership in European Russia]. SPb. 47 p. [in Russian].*
 8. Shevchenko V. M. (2010). *Zemel'nyi rynek Ukrainy (1861-1917 rr.). [Land market of Ukraine (1861-1917)]. Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihraf». 341 p. [in Ukrainian].*